

הרב שלמה ברין

יחסו של הימשך חכמה' לתשתית הרעיונית של תנועת המוסר

רקע

תנועת המוסר שנוסדה על ידי רבי ישראל סלנטר באמצע המאה התשע עשרה בליטא התפתחה והתגוונה לענפים על ידי גדולי תלמידיו ותלמידיהם. בעשורים הראשונים של המאה העשרים פרוחה תנועת המוסר במזרח אירופה. היא סחפה אליה צעירים תוססים חדורי מוטיבציה ולהט להתמסרות דתית ונפשית בלתי מתפשרת תוך היענות לאידיאלים תובעניים לתיקון אדם ועולם. מורי דרכה הציבו את טיפוח היראה ותיקון המידות כיעד בפני עצמו הקובע מקום לעצמו הן בשאיפותיהם של תלמידי המוסר, הן בסדר יומם. אך מראשית התפתחותה והתפשטותה ובעיקר לאחר פטירת מייסדה הגדול, קמו לה מתנגדים. בישיבת סלבודקה הנחשבת לאם ישיבות המוסר אף פרץ מרד גלוי ופעיל כנגדה. הרב דב כץ, המתעד החשוב של תנועת המוסר, מתאר את הביקורת על התנועה בספר שחיבר כמעין נספח לסדרת **תנועת המוסר שלו, פולמוס המוסר**¹.

באופן כללי ניתן להבחין בין שני סוגים של התנגדות. הסוג הראשון מפנה את חיצו הביקורת כלפי עצם העיסוק המתוכנן והממוסד בטיפוח היראה לצד עסק לימוד התורה שנחשב לא רק לבכיר שבחובות התלמידים אלא אף לבלעדי שבהן. תנועת המוסר קראה תיגר על הזנחת הטיפול בקניית יראת החטא ומלחמת היצר ובקשה להושיבו בכותל המזרח לצד לימוד התורה והשגת ידיעתה. על זאת כעסתה צרתה גם כעס בעבור ההכנסה הרועמת של העיסוק האינטנסיבי בתיקון המידות אל תוככי הבית פנימה, אל בית המדרש.

¹ הספר יצא לאור בשנת ה'תשל"ב ומאז לא נדפס שוב.

הסוג השני של הביקורת משיג על השיטה עצמה. ביסודה דורשת שיטת המוסר התבוננות נוקבת וחיטוט בנפש האדם כתנאי הכרחי לקניית דרכי היראה ותיקון המידות. רק במבט חודר לנבכי הנפש יוכל האדם השואף לעלות במעלות היראה להתמודד עם קניית השלמות. חכמי המוסר סברו כי רק בהתייסרו עם מאוויי נפשו במודע, במתוכנן ובמכוון, יוכל מבקש היראה להשליט את רצון השכל על נפשו הרוגשת כמעייין נרפש. כנגדם טענו מתנגדי המוסר שדרך זו אינה עשויה להעלות את קומת יראתו של האדם ונזקה רב מתועלתה. ביטוי ביקורתי עקרוני מן הסוג הזה לתנועת המוסר כתב הגר"ד סולוביצ'יק בספרו **איש ההלכה**.² הוא מסביר כי החיטוט המלנכולי בפצעי הנפש אינו מיטיב עם האדם הבריא בנפשו. מסיבה זו עצר ר' חיים מבריסק את בעלי המוסר על סף ישיבת וולוז'ין כשבקשו להיכנס בשעריה. כאן המקום לציין כי דרך המוסר של הסבא מסלבודקה הייתה שונה. הוא האמין באדם, בכוחותיו ובגדלותו וסלל דרך מוסר רכה יותר ואופטימית. לכן הגר"ד הוציא מכלל הביקורת שלו את דרך המוסר ה'בוגרת' של הסבא מסלבודקה ורבי ירוחם ממיר (שם עמ' 69) והפנה את ביקורתו לימיה הראשונים של תנועת המוסר, ובלשונו "בימי ילדותה" (שם עמ' 67). חיצונית ביקורת חריפים, מנומקים ומפורטים יותר, ירה החזון **איש** בפרק ד' של ספרו **אמונה ובטחון**. בניגוד לגר"ד, החזון **איש** לא הבחין בין הזרמים השונים של שיטות המוסר ואף דרך סלבודקה לא נמלטה מגערתו.³

דברי פולמוס אלו גלויים וידועים ואף נשתברו עליהם קולמוסים.⁴ סיכמתי אותם כאן בנגיעה בלבד על מנת לסמן מסגרת והקשר לדבריו של בעל המשך **חכמה**, רבי מאיר שמחה הכהן מדווינסק, בנידון זה.

² ראו שם בהרחבה בעמ' 69-67.

³ להרחבה עיינו בספרו של בנימין בראון **החזון איש: הפוסק, המאמין ומנהיג המהפכה החרדית** (מאגנס ה'תשע"א) בפרק השני, **פולמוסו של החזון איש עם תנועת המוסר**.

⁴ ראו למשל: **על המחלוקת נגד תנועת המוסר**, בתוך חלק ד' של **השרידי איש** (מהדורת מוה"ק ה'תשס"ג, עמ' של"ה-ש"מ), וכן בספרו של בנימין בראון **תנועת המוסר הליטאית: אישים ורעיונות** (האוניברסיטה המשודרת, משרד הבטחון) בעמ' 64-71 ובהרחבות שם.

יחסו של בעל ה'משך חכמה' לעקרונות המוסר: מבט על

בספרו פולמוס המוסר, מדווח הרב דב כץ על התנגדותו של בעל המשך חכמה לתנועת המוסר, הגם שלא חתם על גילוי דעת פומבי נגדה.⁵ גיבוי רעיוני לעדות זו ניתן למצוא בכמה קטעים בתוך ספרו על התורה משך חכמה. בשורות הבאות אבקש לבחון דברים שכתב בעל המשך חכמה שמתוכם ניתן לחשוף את יחסו הרעיוני הביקורתי לעקרונות שיטת המוסר. אני מבקש להראות ארבע נקודות מבט שבהן בעל המשך חכמה אינו מקבל את ההנחות הבסיסיות של בעלי המוסר.

א. מעלת לימוד התורה

שלא כמו בעלי המוסר, המשך חכמה רואה בתורה ובלמודה את הסולם העיקרי בדרך העולה להשגת שלמות המידות (מלבד מעלתו הנוספת של הלימוד שהיא השגת הא-להות):

...דע כי התורה היא משלמת את הישראלי ומכשרתו ברמ"ח איבריו ושס"ה גידיו - נפש, רוח, נשמה - ומעלתו אל תכלית השלמות האפשרי, ובלעדה לא יוכל אדם לבא לידי כשרון הגמור מיום נתן ה' אותה לישראל. ומלבד שהיא משלמת את החיסרון ומונעה הפחיתות אשר בהאדם מצד חומריותו וכוחות טבעו המשוקעים וטמועים בהבלי הזמן ועוגביו, עוד היא בעצמותה טוב ויקר אושר האמיתי, ובה יתקרב האדם לא-להינו, ובה יחזה פניו - הוא השגת הא-להות. כי התורה היא מעונו של השם יתברך, ובה הוא שרוי... כי אף בלא חומר ובלא יצר ובלא רע, גם כן התורה היא התכלית האמיתית - והוא הדבקות הנשגבה לא-להים.
(משך חכמה בראשית כ"ב, יט)

זאת ועוד, לדעת המשך חכמה קיום מצוות התורה ודיניה הוא כשלעצמו תיקון המידות הרעות:

⁵ פולמוס המוסר (ה"ל) מאת דב כץ: עמ' 119 ועמ' 290-291. ראו שם על הוויכוח של ר' מאיר שמחה עם ר' שמחה זיסל זיו, הסבא מקלם. עוד על ויכוח זה ראו בספרו של הרב משה מאיר ישר החפץ חיים חייו ופועלו הוצאת נצה, ת"א, ה"א עמ' של"ג.

"ומלתם את ערלת לבבכם" שזה מרכז התורה והמצוה החליש
התאוה והמידות הרעות. (משך חכמה דברים י', יג)

זו היא אם כן מטרת (כלומר מרכז) התורה וממילא אין צורך במאמץ
מערכתי נוסף.

ב. אופטימיזם

יתר על כן, אל מול הפסימיות והמלנכוליות של בעלי המוסר בדבר
שפלותו של האדם, מגבלותיו וקוצר ידו, מציב המשך חכמה עמדה
אופטימית מיסודה:

דכבר ביארו חכמים בספריהם שהתורה לא צייתה צוויים אשר יהיו
קשים על חברת הגוף עם הנפש לקיימו... רק דברים אשר נטועים
המה להנהיג על פיהם המזג הגופני במזג שוה, וכל טבעי לא יושבת,
והדברים ארוכים. וזה פירוש מאמרם: 'רמ"ח אברים ושס"ה גידים,
וכנגדם עשה ולא תעשה',⁶ שהבורא יתברך 'עשה את האדם ישר'
אשר חלקיו יתאימו עם חלקי התורה, והנפש ינהיג הגוף בדרך
המסודר מא-להי יתברך באופן נפלא... וכבר נתחברו ספרים על זה,
לכן אקצר... לכן אמר, שלא תדמו כי הוא קשה לקיים ובלתי אפשרי
לטבע הגוף לקיים דבר זה, לכן אמר להם אני ה' א-להיכם, שאני הוא
בוראכם ויודע טבעכם ומוסדות מזג גופכם, כי לא כבד הוא להתאפק
בעד התאוה ולתת רסן להחמדה... (משך חכמה ויקרא י"ח, ב)

די בגישה זו כדי לפתוח ולשחרר קמעה את לפיתת חגור הקרב מן האדם
המבקש לעלות בסולם השלמות. זהו בדיוק אותו חגור עמוס כלי
מלחמה שחגרה תנועת המוסר למותני תלמידיה תוך כדי אזהרה חמורה
שאם יתרשל האדם בהידוק חגורו הוא ייכשל ויובס במערכה על יראת
החטא.

⁶ [הערת העורך: לפרשנות נוספת של מאמר חז"ל זה, ראו במאמרו של הרב יהודא ליאון
אשכנזי (מניטו), המצוות כהאנשת ה'דברים' [Les Mitsvot, humanisation des
choses], שמתפרסם בקובץ זה; א.ב.].

ג. בין מצוות למידות

תנועת המוסר הציבה אמות מידה ונורמות ברורות וקשוחות בתחום המידות ותכונות הנפש כתנאי לקיומן התקין ושמירתן של מצוות התורה. לתפישתו של ר' מאיר שמחה הפירמדה הפוכה: הנורמות הברורות הן בתחום שמירת המצוות ואילו בתחום המידות התורה בכוונת מכוון לא קבעה גבול ומידה ואפשרה גמישות מסוימת לפי ערכו של כל אחד ואחד. כך כתב בספרו הידוע על ה"ד החזקה לרמב"ם, אור שמח:

ונראה לי לבאר, דבאמת כל המצוות המה שווים לפחות שבפחותים ולמשה רבינו ע"ה, ד'תורה אחת יהיה לכם' כתיב, וחיוב המצוה גבול יש לה, כמו נטילת אתרוג בניענוע בעלמא יצא, רק המדקדקים נושאים אותו כל היום וכיו"ב, ולכך לא כתבה התורה מדות רק ברמז, דלמשל מדת הנקמה - 'כל ת"ח שאינו נוקם ונוטר', ו'מלך שמחל' כו', ולכך אין זה חוק בפרט שווה לכלל הישראלי, רק כל אחד לפי ערכו, רק נקימה דממון זה שווה לכולם, וכן בגאווה וכי"ב, וכן לפני משורת הדין, ובקור חולים וקבורה וכו', והדברים ארוכים בספרי המחקר. (אור שמח הלכות תלמוד תורה א', ב)

ד. על ה'נגיעות'

ניגוד בולט נוסף בין גישתו של המשך חכמה לגישתו של הסבא מנובהרדוק סובב אודות שאלת ה'נגיעות'. אחד מן המאפיינים של שיטת המוסר הרדיקאלית של נובהרדוק הוא 'תורת הנגיעות' שמטילה ספק בכושר השיפוט של האדם את עצמו. האדם, לפי הסבא מנובהרדוק, חייב תדיר לחשוך בעצמו משום שהכוח החזק של הרצון ושל האינטרסים האישיים, גובר על השכל ומכניע אותו. לא זו אף זו, האינטרסים וה'נגיעות' משעבדים את השכל עד כדי רציונליזציה והצדקה לסטות מדרך הישר. האדם נתון למעשה לרמייה עצמית בלתי פוסקת. הדרך להתמודד עם ה'נגיעות' היא לשבור את הרצון האישי הטבעי ולפתח מודעות עצמית ביקורתית חסרת פשרות שבה יוכל אדם לשפוט את עצמו ללא כחל ושרק. גישה תובענית זו סובבת סביב עצמה ולעתים קרובות מהווה דרך ללא מוצא. אל מול גישה חמורה זו כותב

המשך חכמה דברים ברוח אחרת, חיובית ומלאה אמון באדם המבקש מידות מתוקנות:

הנה זמן הנזירות לא נזכר בתורה בהדיא, והוא משום שעיקר הנזירות הוא... לגדור עצמו מהתאוות והגאוה והמותרות. ועל זה אין זמן, רק כל אחד ישער בנפשו אם זמן זה יספיק לגדור כחות יצרו, אז די בשלושים או במאה, הכל לפי מה שהוא אדם. והבחינה לדעת אימת נגמר שלמותו ומעלתו, שכחות יצרו לא יולכיהו שולל, והחמדה לא יתעה להשכל, כשהוא מסתכל על עניני עצמו כמביט על מפעלות אחרים, ולבבו אינו חשוד באהבת עצמו, אז בטוח כי יקח מהנאות העולם במזג הראוי ולא יבא למותרות. ואדברא ייהנה מהעולם ויהיה דעתו מעורבת בין הבריות, כי אינו מכוונת הבורא שלא ייהנו מהעולם...

(משך חכמה במדבר ו', יג)

בעל המשך חכמה מודע היטב לכך שחמדת הרצון יכולה להטות ולהטעות את השכל ויחד עם זאת, הוא מתנער מהעמדה הספקנית ומבקש להעניק בטחון עצמי ואמון בסיסי לכושר השיפוט של אדם את עצמו ללא חשדות מיותרים.

רגש ושכל

ארבע הנקודות שהוזכרו לעיל בדברי רבי מאיר שמחה, הועלו ונידונו באופן כזה או אחר על ידי מבקרי שיטת המוסר. אולם בהשקפתו חבויה זווית ראייה נוספת שלמיטב ידיעתי לא הועלתה בידי המבקרים. זווית ראייה זו חושפת את מה שחסר ומה שמוזנח בדרך המוסר ומבקרת את דרכה על מה שאין בה. כפי שאראה להלן, גם הראייה קוק התבונן מאותה זווית ראייה והתמרמר על ההזנחה אף ביתר תוקף.

ה'התפעלות' בעבודת תנועת המוסר

רבי ישראל סלנטר ביקש להעתיק חלק עיקרי של עבודת המוסר אל השדה של עבודת הרגש. לדידו אין די בכוח השכל, בהיר ככל שיהיה, לגבור על הרצון. הוא המליץ על לימוד ב'התפעלות' ובציורים דמיוניים על מנת לעורר את הרגש. כך כתב בהקדמתו הקצרה לאגרת המוסר:

ומה נעשה, הדמיון נחל שוטף והשכל יטבע אם לא נולכנו באוניה
היא רגשת הנפש וסערת הרוח. (הקדמה לאגרת המוסר)

אחד מן הטכסיסים שתנועת המוסר פעלה בו על רגשת הנפש היה ה'התפעלות', דהיינו אמירה חוזרת של צירוף מילים או מאמר חז"ל שמלהיבים את לב האדם ונוגעים בעומק נפשו:

ולזאת ראשית מעשינו לחזק ידיים רפות לנהלם אל בית הספר לימוד המוסרי בהשכל ודעת, בלב נכון ובשפתים דולקים ולחזור מאמרי חז"ל המלהיבים לב האדם... במה יאסור תאותו להטותו אל העבודה השלמה... ללחום מלחמת חובה מלחמת היצר. אם בכפיית האברים לעשות היפך הרצון וגם בלטישת הרעיון לכפות מעט הלב אם בחזרת מאמרי חז"ל במתון ובעיון...

(שערי אור [בתוך אור ישראל] ה')

ובמקום אחר שם כתב:

כן האדם, רב חילו להגדיל התפעלות בנפשו על חסרונותיו... וכל אשר תוסיף ההתפעלות תת כח בחסרונותיו כן, לעומת זה יישכח ממנו הרגש מעלותיו. זאת תורת דרכי קניית הענווה... היוצא מכלל דברינו כי המדרגות בעבודתו יתברך שלוש הן במספר. האחד הוא... ההרגש שיהיה האדם לומד מאמרי חז"ל ומוסרי החכמים לחזור עליהם כמה וכמה פעמים עד אשר יתפעל וירגיש בנפשו חסרונות... (שערי אור [בתוך אור ישראל], ל', מ, מז, סה)

ה'משך חכמה': מושכלות במקום התפעלות

בעל המשך חכמה מתייחס באופן ישיר לפרקטיקה זו שעליה המליץ רבי ישראל מסלנט. באופן מיוחד הייתה נהוגה פעולה זו בישיבות נובהרדוק.⁷ המובאה שלפנינו היא חלק ממאמר ארוך של המשך חכמה

⁷ בליטא, לטביה ופולין פעלו עשרות ישיבות נובהרדוק. במיוחד הן רבו והתפשטו לאחר מלחמת העולם הראשונה. בדווינסק, עירו של ר' מאיר שמחה, פעל אחד ממרכזי ישיבות 'בית יוסף' של נובהרדוק, שמהם יצאו סניפים לערים אחרות סמוכות. ראו: מוסדות תורה באירופה בבנינים ובחורבנם בעריכת שמואל קלמן מירסקי (הוצאת עגן, ניו יורק ה'תשט"ז [1956]), עמ' 269. ראו עוד כצור חלמיש: תור הזהב של הישיבות הליטאיות במזרח אירופה מאת בן ציון קליבנסקי (ירושלים, מרכז זלמן שז"ר לחקר תולדות העם היהודי, ה'תשע"ד [2014]) עמ' 209.

בפירושו לפרשת בא, בנוגע להשלטת השכל על הרגש בתפישת האמונה:

ובדרך זה ביארתי מאמר תמוה ונפלא בפרק ערבי פסחים: 'אמר רב, ניזהא דתורא הן הן, ניזהא דאריה זה זה, ניזהא דגמלא דא דא, ניזהא דארבא אילני הייא הילא והילוק הוליא'.

[**תרגום:** גערת השור: "הן הן" גערת האריה "זה זה", גערת הגמל: "דא דא", גערת מושכי הספינה (לעודד את מושכיה בחבל אל החוף): "אילני הייא הילא והילוק הוליא".

הסבר: רב מתאר את ההברה שבה אדם גוער בבעלי החיים באופן האפקטיבי וכן את ההברה האפקטיבית המעוררת את הפועלים מושכי הספינה להעלותה אל החוף. בעוד שכדי לפעול על בעלי החיים די בהברה אחת החוזרת על עצמה, נדרשות חמש הברות שונות ומתחלפות כדי לפעול ולעודד את בני האדם במאמץ משיכת הספינה; ש"ב].

והמכוון הוא דהדברים הצריכים לעורר הבעלי חיים הן בקול אחד פשוט הנאמר ונשנה כמה פעמים, ולעורר הכח והחפץ של המדבר כדי לעורר כוחו של האדם למשוך החבל הוא בקולות משונים... וזה עיון נפלא להורות אותנו שלשבר כח התאוה יפה להתעורר במאמר אחד או במושכל אחד כמה פעמים, כמו שמתאוה אדם לדבר איסור יאמר בהתלהבות הרבה פעמים מאמר מחריד אחד כמו 'הקנאה והתאוה כו' מוציאין' וכו' או 'בוא וחשב הפסד' וכו' וכיו"ב, אבל לישר הדיעות ולהצדיק המושכלות נגד הטענות הבאים בלבו של אדם ע"ז יחשוב ויתחכם בטענות ומושכלות שונות בתשובות מוחלפות לעורר הדיעות הצודקות אשר חקוקין במושכל הישראלי. (משך חכמה שמות י"ב, כא)

על אף שהמשך חכמה אינו חולק על יעילות פרקטיקת החזרה לשם שבירת התאוה, הוא מעמיד את המאמץ הזה, ובעיקר את יעדו, בחשיבות נמוכה. המאמץ החשוב יותר והמאתגר יותר הוא אחר: "לישר הדעות ולהצדיק המושכלות נגד הטענות הבאים בליבו של אדם, על זה יחשוב ויתחכם בטענות ומושכלות שונות בתשובות מתחלפות". מאמר חז"ל "התמוה והנפלא" בפרק ערבי פסחים שאותו מבאר המשך חכמה, קובע כי את בעלי החיים יש לעורר בדרך של הגייה חוזרת, קול הברה

שמעורר את השור, את הגמל ואת האריה. לעומת זאת, כדי לעורר את ה"מדבר", כלומר את האדם, יש להשמיע קולות שונים ומתחלפים במובן של טיעונים שכליים, הגיוניים, מעוררים, צודקים ומישרי לב. במילים אחרות, עבודת ה' ההולמת את מעלת האדם תבוא לידי ביטוי בעיסוק עיוני במושכלות, בתחומי הדעות הצודקות ובידיעת ה' ודרכיו. לשם כך נדרש משא ומתן אינטלקטואלי ביסודות אמונת ישראל (המושכל הישראלי) עד שיתיישבו על לב המאמין. אמנם כן, המערכה הגדולה על תיקון המידות ומלחמת היצר מביאה להשגתה של יראת החטא אך אינה תורמת דבר לעבודה החשובה יותר, היא יראת הרוממות ואהבת ה'. תלונתו וטענתו הרמוזה והחריפה של רבי מאיר שמחה על תנועת המוסר אינה על מה שיש בה אלא על העיקר הגדול החסר הימנה.

מי יכול להעיד על דחיקת עבודת אהבה ה' ויראת הרוממות לשולי דרכו החדשה של רבי ישראל סלנטר יותר מגדול תלמידיו ר' יצחק בלאזר שכתב כך:

אדמו"ר הגה"ח זצוק"ל לא הלך בגדולות ונפלאות ולא נשא מדברותיו על בחינות רמות של דרכי יראת הרוממות ואהבת ה' ית"ש. כי אם אחז צדיק דרכו דרך הקודש ברובי מוסריו רק מן יראת העונש. כי היא ראשית דעת והצעד הראשון לעבודתו ית"ש להיות סר מרע ולעשות טוב. וכמש"כ אדמו"ר זצוק"ל באגרת המוסר ע"ש. ויסודתה בהררי קודש בדברי חז"ל ששנו בפ"ג דאבות: הסתכל בשלושה דברים ואין אתה בא לידי עבירה. דע מאין באת, ולאן אתה הולך, ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון וכו'. וזה לימוד המוסר מיראת העונש יועיל יותר לנפש האדם מכל צרי גלעד.

(שערי אור [בתוך אור ישראל] י')

ביקורתו של הראי"ה

אם בעל המשך חכמה התייחס לחיסרון זה של דרך המוסר בדרך רמז, הרי שהראי"ה קוק התייחס גם הוא לאותו מחדל, אך ירה את חץ ביקורתו 'בכינון ישיר' לעבר מייסדה הגדול של תנועת המוסר:

הרבה נוחות מתדלדלים מפני סדרי הלימוד שאינם על דרך הישר. הרגל הפלפול אמנם הוא טוב במדה שאינה גוזלת כשרונות יותר חשובים, וביחוד לאלו שאינם מוכשרים להגיונות מופשטים הרבה. אבל ההרגל שהפלפול הוא עיקרי, שלט אפילו על נפש כהגרי"ס ז"ל, שאם הסכימה דעתו ללכת בדרך הראשונים ולהוציא את כשרונו הגדול על תלמוד חלק העיוני שבתורה במנוחת נפש, אז היה מוצא הרבה לכתוב ולהועיל, ולא היה מוריש את הדור רק את המוסר הקולט יותר את ההתרגשות מהעיון והדעת. כי אם היה מאיר באור גדול בדעת ה'. אמנם לא היה הדור ראוי להרחבה בדברי דעת א-להים, ועוד היה צריך רק להעמיק הרגש. אבל עכשיו חובה והכרח הוא להרחיב הדברים בדרך לימודי, עם צירוף ההתרגשות הממוצעת, שהיא גם כן דרושה להטביע בלב עמקי המוסר בהדרכה, אמנם מתחלף דבר זה לפי האדם והזמן, ביחוד לפי בריאות הכוחות הגופניות והנשמיות. (פנקס **אחרון בבויתק** מ"ו)⁸

מנקודת מבטו של הראי"ה, מחוללה של תנועת המוסר חולל למעשה החמצה תורנית היסטורית בתחום העיוני שבתורה ובדעת ה'. נראה כי כוונת הראי"ה היא ליסודות דעת האמונה, בדומה לרוח הנושבת מדברי הרמב"ם בחיבוריו וכפי שכתב בפירושו למשנה בסוף מסכת ברכות:

דרכי תמיד בכל מקום שיש איזה רמז בענייני אמונה אבאר משהו, כי חשוב אצלי להסביר יסוד מהיסודות יותר מכל דבר אחר שאני מלמד. (פירוש המשנה לרמב"ם ברכות ט', ז)

⁸ ביקורת נוספת על דרך המוסר מעלה הראי"ה שם באות מ"ז ("הקיצוניות המידות גרם לנו רע מרובה...") ע"ש בכל הפסקה.

פוטנציאל של הארת אור גדול בדעת ה' לא מומש כדבעי: הכישרון התורני הנדיר של רבי ישראל סלנטר, שלא הסכימה דעתו ללכת בדרך הראשונים, הופנה לדברי הרא"ה לדיוטה חשובה, אך נמוכה יותר, אולי משום שלא איכשר דרא.

לנקודת מבט זו, חברו יחדיו שני הכהנים הגדולים, המשך חכמה והרא"ה, בהשגתם על דרך המוסר. אולם יותר משיש בדבריהם השגה וביקורת, יש בהם דרישה להגביה אמונה ודעת ה' בליבו ובנפשו של המאמין.⁹

⁹ [הערת העורך: לצד כתיבת ספרי מוסר כמו מוסר אביך ומידות הרא"ה ניתן למצוא מספר מקומות נוספים שבהם הרב קוק מביע ביקורת על דרכה של תנועת המוסר; למשל: עין איה שבת א, פרק א', כד, וכן באורות התורה י"א, ב; ש"ו].